

ATOIY SHE`RIYATINING O`RGANILISHI

To`rayeva Sayyora Baxtiyorovna¹

¹Surxondaryo viloyatidagi Afg`oniston fuqarolarini
o`qitish ta`lim markazida katta o`qituvchi

Abdulkhakim Mohammadi²

²Surxondaryo viloyatidagi Afg`oniston fuqarolarini
o`qitish ta`lim markazi talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7560444>

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy va fors tillarida ijod qilgan Balxlik turkiygo`y shoir Atoiy she`riyati va uning tahlili borasida so`z boradi.

Kalit so`z: Ruboiy, g`azal, bahr, ramal, tajohil ul-orif, laff, nashr, tazod, matal, mubolag`a, matla`

Atoiy XV asrda Balxda tug`ilgan. Atoiyning hayot yo`li, shaxsiyati haqida ma`lumotlar juda kam. U asli Ahmad Yassaviylar nasabiga mansub bo`lgan Ismoil Ota avlodlaridan. Samarqand, Buxoro va Balxda yashagan. Mirzo Ulug`bek saroyida xizmat qilgan. Atoiy turkiy, fors va arab adabiyotlarini chuqur o`rgangan. Turkiy va fors tillarida ijod qilgan. Taxallusini mashhur shayx otabobolariga ishora qilib, «Ato» («Ota») deb olgan. Hozirgi Qozog`istonning Turbat qishlog`ida unga nisbat berilgan qabr bor. Navoiy («Majolis un-nafois») Atoiy hayoti va ijodi haqida to`xtalib: «Mavlono Atoiy Balxda bo`lur erdi. Ismoil ota farzandlaridindur, darveshvash va xushxulq, munbasit (ochiq chehrali) kishi erdi. O`z zamonida she`ri atrok (turkiy tilda so`zlovchilar) orasida ko`p shuhrat tutdi. Bu matla` aningdurkim:

Ul sanamkim suv yaqosinda paritek o`lturur,
G`oyati nozuklukindin suv bila yutsa bo`lur.

Mavlono ko`p turkona (sodda, ravon) aytur erdi...» – deydi. Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat» («Muhabbat shabadalari») asarida Ismoil ota Ahmad Yassaviyning inisi Ibrohim otaning o`g`li ekanini aytadi. Atoiy devoni qo`lyozmasining oxirida «Devoni Shayxzoda Atoyi» degan qayd Atoiyning shayxlar oilasidan kelib chiqqaniga qo`shimcha dalolat bo`ladi. Atoiy g`azallarida muhabbat bilan bir qatorda boshqa hayotiy mavzular ham kuylangan. Atoiy ijodida Umar Xayyom ruboiylari g`azallaridagi kabi hayot zavqi, uning barcha go`zalliklari va lazzatlari may timsolida vasf etiladi. Atoiy lirikasida xalq iboralari, ta`birlar, maqol va matallar, og`zaki nutqqa oid so`zlar ko`p. G`azallarini, asosan, aruzning turli bahrlarida yozgan, ular orasida ramalda yozilganlari ko`proq; vazni yengil, misralari qisqa, so`zlari oddiy, uslubi sodda va ravon. Shuning uchun ham uning she`rlari xalq qo`shiqqlar iga aylanib ketgan. Atoiy tajohil ul-orif, laff va nashr kabi o`ziga xos tasvir vosita va usullaridan ham ununli foydalangan. Shoir ijodi

bizgacha to'la yetib kelmagan. Devonining taxminan XVI asrda ko'chirilgan, 260 g'azalni o'z ichiga olgan qo'lyozma nusxasi Sankt-Peterburgda saqlanadi.

G'AZALLAR

Ul sanamkim su(v) yaqosinda paritek o'lturur,

G'oyati nozukligidin suv bila yutsa bo'lur.

To magarkim salsabil obina javloni qila,

Keldi jannat ravzasindin obi Kavsar sori hur.

Ul ilikkim suvdin oriqtur, yumas oni suda,

Balki suvni pok bo'lsun deb iligi birla yur.

Emdi bildim rost er mish, balki ko'rdim ko'z bila,

Ulki derlar suv qizi goh-goh ko'zga ko'runur.

Bularning hammasi yorning chiroyi, go'zalligi, o'ziga xosligini ko'rsatishga qaratilgan.

Navbatdagi bayt ham shu ruhni davom ettiradi. Bu niyatga odam va pari ziddiyatini keltirish orqali erishiladi. Endi tanosib san'ati ishga solinadi. Bu san'atning mohiyatini matnda o'zaro mantiqiy aloqador bo'lgan so'zlardan foydalanish tashkil etadi. E'tibor bering: yuz (yanoq) odamda bo'ladi. Bu yuzning rangi anorga o'xshash. Demak, yorning yuzida bog'ning alomatlari mavjud. Ammo shoir yorni odamlar toifasidan emas, balki pari demoqda. Parining yashaydigan joyi esa Eramda, aniqrog'i Eram bog'idadir. Shoir yor go'zalligini uning yuzidayoq mujassam ekanligini aytish uchun mana shu mantiqiy silsilalardan foydalangan. Qo'y qissayi Jamshedni jomi ilgingdin, Gar bo'lsa dame mulkati Jamdur manga, ey do'st. Oltinchi bandda tazod yo'qlik va mavjudlikning ramziy tasviri orqali yuzaga chiqarilgan. Yo'q narsa – «Qissayi Jamshed», ya'ni ertak va afsonalar olami, mavjudlik esa yorning qo'li orqali tasavvur etilayotgan «Mulkati Jam», ya'ni mavjud hayotdir.

Og'zingg'a fido jonki, tabassum qilib aytur:«Har lahza Atoiy ne adamdur manga, ey do'st».

Keyingi baytda ham tazod faol tasvir vositasi sifatida qo'llangan. Faqat bu yerda birinchi misradagi birdaniga ikkita so'zning ziddi keyingi misradagi yana bir juftlikka zid holda qo'llangan. Ayni paytda, oldingi misradagi so'zlarning takrori shoir ko'zda tutgan ma'noning yanada kuchaytirilishi uchun ham xizmat qilgan. Diydor ila qoni' emas erdim esa, hajring Bisyor jafo ayladi, kamdur manga, ey do'st. Tazodlar silsilasini istifoda etish keyingi bandda ham davom etadi. Bu yerda «bisyor» va «kam» so'zlari shu vazifani ado etadi. Zehn solib qararak, baytning birinchi misrasida ham zid ma'noli so'zlar ishtirokini ilg'ashimiz mumkin. Bu diydor va hajr so'zlari orqali amalga oshgan.

Aslida, «hajr», «hijron» degan soʻzlar «vasl», «visol» degan soʻzlar bilan zid maʼnolilikni tashkil etadi. Bu yerdagi «diydor» oʻsha «visol» soʻzining maʼnodoshidir.

Atoiy – lirik shoir. U oʻz sheʼrlarida nozik xayol, sinchkov goh, baland did egasi ekanligini namoyish etadi. Goʻzal, esda qoladigan oʻxshatishlar, kutilmagan mubolagʻali tasvirlar yaratadi. Bir gʻazalida goʻzal yor xokisor oshiqning yuziga oyoq bosar ekan, oyogʻi ogʻriydi, «yuzing buncha boʻyradek dagʻal boʻlmasa» deb nozlanadi. «Boʻyra» – qamishdan sholchaga oʻxshatib toʻqiladigan bir ashyo. U gilam tagidan toʻshaladi, tom ustiga yopiladi. Yorn ing oyogʻi shu qadar nozik va goʻzalki, uning oldida oshiqning yuzi boʻyraga oʻxshaydi. Ikkinchi bir sheʼrida esa, yorini sogʻingan oshiqning koʻzidan yosh emas, daryo oqayotgani, u kipriklaridan sol yasab, shu daryoda suzayotgani manzarasi chiziladi. Shoir yorini ulugʻlovchi, fidoyilikni koʻrsatuvchi betakror satrlar bitadi. Masalan, «Begim» radifi sheʼrida u kipriklarini supurgi («jorub»), yuzini xokandoz qilishga tayyor, yor xizmatiga olinsa boʻlgani. Hatto yor u yoqda tursin, uning farroshligiga – «qul»likka qabul qilsa ham oʻzini baxtli hisoblaydi.

Atoiy yorni mana shunday yuksaklikka koʻtaradi.

Shoir yorning qaddi-qomati, yuzi, koʻzi, qoshi, sochi, kipriklari, ogʻzi, labi, xolini taʼrif-tavsif etadi. Ularni sifatlash orqali yorning goʻzallikda tengsiz timsolini chizadi. Har daqiqada oʻzining maʼshuqaga boʻlgan sevgi-sadoqatini izhor etib boradi. Oʻzini «qul», yorni «shoh» koʻrsatish orqali bir tomondan, goʻzal yorga sevgi-sadoqatini bildirsa, ikkinchi tomondan, bu sevgining tengsizligini («shoh» – «qul») taʼkidlab turadi. Maʼshuqa goʻzallikda nuqsonsiz, har jihatdan mukammal bir siymo sifatida namoyon boʻladi. Ha, maʼshuqa goʻzalligiga chek-u chegara yoʻq. Hatto, koʻplab qissalarda goʻzallik timsoli sifatida tasvirlangan Yusuf ham unga teng kelolmaydi:

Gar husn budurkim, sanga bor, kes bu tilimni,
Yusuf soʻzidin qilsam agar zarra hikoyat.

Shoirning qator sheʼrlarida real yor, dunyoviy ishq, yaʼni insonning insonga boʻlgan muhabbatini koʻrish mumkin.

Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek oʻlturur,
Gʻoyati nozikligindin suv bila yutsa boʻlur, –

Baytida noziknihol qiz tasvir etilayotganiga shubha yoʻq. Sheʼrda maʼshuqa shu qadar nozik, shunchalar goʻzal qiz sifatida tasvirlanadiki, goʻyo uni bir qoshiq suv bilan yutib yuborish mumkinday. Atoiy xalq iboralarini gʻoyat yaxshi biladi va undan oʻrinli foydalana oladi. Gʻazalning matlaʼsida ham shu hol sezilib turibdi. Shoir navbatdagi oʻxshatishni keltiradi. Maʼshuqaning bogʻ ichidag i ariq

bo'yiga kelishi go'yo jannat bog'idagi Kavsar suvi (hovuzi) yoniga hur-u parining kelishiga o'xshaydi:

To magarkim salsabil obina javloni qila,

Keldi jannat ravzasindin obi Kavsar sori hur.

Yorning har qanday gapi, oshiqqa murojaati lirik qahramon uchun mamnunlik va qanoat hissining paydo bo'lishi uchun kifoya qiladi. Vaholanki, bu so'zlarda maqtov emas, ko'proq kinoya «mavjud emas, yo'q» degan ma'noda ham, «qanday odam», «odam emas» degan ma'noda ham tushuntirish mumkin. Bularning barchasi Atoiyning o'zbekcha so'z kuchi va qudratini teran his etgani, uning latofatini ko'rsatish uchun katta kuch va mehnat sarflaganini ko'rsatadi. Xuddi shu narsalar adibdagi badiiy mahoratning nihoyatda yuksak darajasi haqida ham to'la tasavvur berib turibdi.

Foydalanigan adabiyotlar:

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Atoiy>
2. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-sheriyati/o-zbek-mumtoz-adabiyoti/atoiy-xv-asr>

